Quarterly Journal of Strategic Studies of the Islamic Revolution
Vol. 4, No. 2, Issue. (14), Summer 2026
Received: 2025/10/18 Revised: 2026/02/19 Accepted: 2026/06/15
Research paper

The Process Model of the Formation of Religious Identity in the Prophetic Tradition with an Emphasis on Ayatollah Khamenei's System of Thought

Mohammad Amiri Dad
Ph.D. in Comparative Quranic Exegesis and Associate Researcher, Imam Reza International Research Institute, Al-Mustafa International University, Mashhad, Iran (Corresponding Author).
dma1359@gmail.com 0000-0001-8031-8390

Abdulqadir Kamali
Head of the Department of New Islamic Civilization Studies, Imam Reza International Institute, Al-Mustafa International University, Mashhad, Iran.
sarepuli@gmail.com 0000-0000-0000-0000

Abstract
The radical transformation of the human shākilah—from the rigidity of the Age of Ignorance to the dynamism of monotheism—is one of the most complex yet successful projects of anthropology in Islamic history. Examining its mechanisms constitutes a missing link in contemporary identity studies. Whereas most existing research takes a static approach, merely describing the components of religious identity, this study moves beyond that level. Drawing on the Qur'anic concept of shākilah and Ayatollah Khamenei's system of thought, it seeks to uncover the logic and process model of identity formation in the Prophetic tradition. Employing a descriptive-analytical method, the study shows that, in the Prophetic formation of identity, faith is not an abstract mental belief but a "generative" and "commitment-engendering" reality, internalized in the human being through a dynamic, educator-centered framework. The findings indicate that, to transform the personality structure of people shaped by the Age of Ignorance, the Prophet employed five developmental processes in a cyclical manner: first, "reasoning and awakening," to create an epistemic break with blind imitation; second, "sincerity and truthfulness," to integrate the personality and overcome hypocrisy; third, "faith-based commitment," to turn knowledge into an embodied possession and consolidate identity through practice; fourth, "insight," to define the boundaries between camps and preserve independence from the other; and fifth, "God-consciousness" (taqwā), as an internal immune system for ongoing protection and growth. Accordingly, in Ayatollah Khamenei's interpretation, religious identity is a "comprehensive blueprint for life," whose preservation depends on passing through the path of "striving" and being equipped with a "resistant God-consciousness" to withstand cultural assimilation.

Keywords: Religious identity; Prophetic tradition; Identity-formation process; The General Framework of Islamic Thought; Ayatollah Khamenei.

E-ISSN: 3041-9794
Doi: 10.22034/irsj.2026.554078.1187

Strategic Studies of the Islamic Revolution is licensed under a Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License.

Citation: Amiri, D. M. & Abdulqadir, K. (2026). The Process Model of the Formation of Religious Identity in the Prophetic Tradition with an Emphasis on Ayatollah Khamenei's System of Thought. Strategic Studies of the Islamic Revolution, 4(2), 237–267. https://doi.org/10.22034/irsj.2026.554078.1187

Extended Abstract

Introduction

In the contemporary world, the issue of "identity" has become one of the most pivotal arenas of cultural and civilizational confrontation. Islamic societies face a systematic and multi-layered invasion aimed at weakening, transforming, and replacing authentic Islamic identity with secular and Western paradigms. In such critical circumstances, recognizing and reviving religious identity is not merely a cultural choice but a strategic necessity for the survival, dignity, and progress of the Islamic Ummah. This fundamental concern occupies a central and prominent place in the intellectual system and social thought of Ayatollah Khamenei. From his perspective, Islamic identity is not just a sense of historical or ritual belonging, but the foundation of "independence, authority, and resistance" against the system of domination. By drawing a clear boundary between "faith identity" (Huwiyyat-e Imani) and "Taghut identity" (Huwiyyat-e Taghut), he emphasizes that for the Islamic Ummah to avoid dissolving into the global cultural digestion, it requires a robust and impenetrable character structure (Shakilah).

Despite the vital importance of this subject, the main challenge in theory and practice is the lack of operational and process-oriented models for engineering and forming this identity. Existing research literature has predominantly focused on a static and descriptive enumeration of the structural components of identity (such as beliefs, values, and symbols), neglecting to explain the precise mechanism of "becoming" and how the psychological and social structure of a human being transforms from a state of Jahiliyyah (ignorance) to a monotheistic state (Tawhid). This theoretical gap makes it inevitable to return to the original source, namely the "Sira of the Prophet (PBUH)," as the most successful and authentic historical experience in changing human character. The Prophetic mission was, in essence, a grand project of "identity engineering" that transformed individuals with disintegrated personalities into civilization-building agents within a context rife with moral decay and intellectual stagnation. Inspired by contemporary strategic concerns and based on the Quranic concept of "Shakilah," this research attempts to reconstruct the historical and educational logic of this massive transformation and provide a process model for identity formation.

Research Questions

This research aims to fill the gap in identity studies and offer an applied model based on the Prophetic Sira by answering the following key questions:

- Main Question: What is the process model of religious identity formation and transformation in the Sira of the Prophet (PBUH) based on the thought system of Ayatollah Khamenei?
- Sub-questions:
  1. What are the structural components of religious identity (the "what") in Islamic thought and Ayatollah Khamenei's reading?
  2. What were the characteristics of human identity in the era of Jahiliyyah (the Jahili structure), and what was the necessity of the Prophet's mission to change it?
  3. What processes and educational mechanisms (the "how") did the Prophet (PBUH) use to transition from Jahili identity to Tawhidi identity?
  4. What is the role of key elements such as "Basirah" (insight) and "Taqwa" (piety) in the preservation and sustainability of religious identity in this model?

Methodology

This research is fundamental-applied in terms of purpose and "descriptive-analytical" in terms of nature and method. The documentary and library method was used for data collection. The statistical population of the research includes the Holy Quran, authentic texts of the Sira and history of early Islam (such as Nahj al-Balagha, Sira of Ibn Hisham, and Bihar al-Anwar), and the collection of statements, speeches, and writings of Ayatollah Khamenei (especially the book "Outline of Islamic Thought in the Quran" and his exegeses).

In the analysis process, key terms such as "Identity," "Shakilah," and "Sira" were first analyzed using a conceptual approach, and the conceptual framework of the research was developed based on the "Structural-Process Identity" model (inspired by the research of Noori et al. and adapted to the Leader's views). Then, using qualitative content analysis, historical and interpretative propositions related to the Prophet's educational performance in Mecca and Medina were extracted and categorized under five process categories (Intellection, Coherence, Commitment, Insight, and Piety). An attempt has been made to deduce a coherent model capable of generalization by oscillating between theoretical foundations (the Leader's thought) and historical evidence (the Sira).

Results and Discussion

The findings of this research show that religious identity in the logic of the Prophetic Sira and Ayatollah Khamenei's thought is not a static structure but a dynamic, "generative," and "commitment-imposing" reality. Based on data

analysis, the process of identity engineering by the Prophet (PBUH) was organized through five evolutionary and intertwined stages:

- A) Cognitive Rupture through Intellection and Awakening: The Prophet's first step was to deliver a cognitive shock to the "Jahili structure." By activating the faculty of thought and raising fundamental questions (such as criticizing blind imitation of ancestors), he demolished the polytheistic cognitive infrastructure. At this stage, Tawhid was replaced not as an abstract concept but as a "worldview" that removes humans from the guardianship of idols and Taghut. Findings indicate that without this "resurrection of thought" and intellection, accepting the heavy burden of monotheistic identity was impossible.
- B) Internal Coherence Centered on Sincerity (Ikhlas) and Truthfulness (Sidq):
  After cognitive awakening, the main challenge was eliminating fragmentation and hypocrisy (the gap between belief and action). The Prophet (PBUH), emphasizing "Sincerity" (Tawhid in intention) and "Truthfulness" (Tawhid in action) and presenting his own practical model as the "Good Example" (Uswah Hasanah), outlined an integrated personality. In this model, true faith is one that overflows into the limbs and creates complete conformity between the believer's words and deeds.
- C) Identity Stabilization through Faithful Commitment: The transition from "knowing" to "having" occurs at this stage. Findings suggest that the faith identity of the companions was stabilized amidst events and torture through the process of "commitment and practical adherence." In the Leader's reading, faith is intertwined with responsibility. The resistance of the Prophet's companions was the product of transforming mental beliefs into "stable traits" (like perseverance) in their character, elevating life goals from fleeting materialism to Divine Pleasure (Ridwan Allah).
- D) Identity Demarcation with the Weapon of Insight (Basirah): As conditions became more complex with the danger of mixing truth and falsehood, the Prophet (PBUH) activated the process of "Insight." In this model, insight acts as a compass for identifying the front and "knowing the enemy." This process aligned the emotional system of believers based on "Wilayah" (Tawalla and Tabarra) and guaranteed the independence of Islamic identity against cultural assimilation by creating a transparent demarcation with the front of disbelief and hypocrisy.
- E) Continuous Protection and Transcendence with the Mechanism of Piety (Taqwa): The final link involves installing an internal immune

system, or "Taqwa." In the Leader's thought, Taqwa does not mean isolation but "avoidance with movement" and constant vigilance on a slippery field. This process vaccinates the individual's character against internal pests (such as pride and worldliness) and provides the ground for permanent growth and transcendence.

Conclusion

The deep analysis of the identity formation process in the Prophetic Sira through the lens of Ayatollah Khamenei's thought system reveals a "precise educational engineering" that, beyond historical events, contains a replicable model for various eras. This research concluded that:

1. Religious identity in Islam is not hereditary or inculcated but is an "acquired character structure" (Shakilah) formed through the dynamic interaction of cognition, tendency, and action.
2. True faith in this model has an "active" and "responsible" nature. The extracted model proves that religious identity remains stable only when mental beliefs are transformed into "practical commitments."
3. The role of the "Mentor" and connection to "Wilayah" in the formation of this identity is central and unique; because the Mentor, with his own ignited being, awakens others.
4. To preserve Islamic identity in the contemporary era, focusing solely on cognitive education is insufficient; instead, investment must be made in "insight-enhancing" processes (for external demarcation) and "piety-centered" processes (for internal care). This research suggests that educational institutions should set the model of the "Insightful Committed Believer" as the desired output of their identity-building system.

Key Words: Religious identity; Prophetic tradition; Identity-formation process; The General Framework of Islamic Thought; Ayatollah Khamenei.

فصلنامه مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی
دوره ٤، شماره ۲، (پیاپی ١٤)، تابستان ١٤٠٥، ۲۳۷-۲۶۷
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۵
مقاله پژوهشی

الگوی فرآیندی تکوین هویت دینی در سیره نبوی با تأکید بر منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای

دادمحمد امیری
دکتری تفسیر تطبیقی و پژوهشگر همکار پژوهشکده بین‌المللی امام رضا(ع). جامعةالمصطفی العالمیة، مشهد، ایران (نویسنده مسئول).
0000-0001-8031-8390 dma1359@gmail.com

عبدالقادر کمالی
مدیر گروه مطالعات تمدن نوین اسلامی، پژوهشکده بین‌المللی امام رضا(ع) جامعةالمصطفی العالمیة، مشهد، ایران.
0000-0000-0000-0000 sarepuli@gmail.com

چکیده:
تحول بنیادین «شاکله» انسان از جمودِ جاهلیت به پویاییِ توحید، پیچیده‌ترین و در عین حال موفق‌ترین پروژه انسان‌شناسی در تاریخ اسلام است که واکاوی سازوکار آن، حلقه مفقوده مطالعات هویتی معاصر محسوب می‌شود. در حالی که اغلب پژوهش‌های موجود با نگاهی ایستا، صرفاً به توصیف چیستی مؤلفه‌های هویت دینی بسنده کرده‌اند، پژوهش حاضر با عبور از این سطح و با اتکا به مفهوم قرآنی «شاکله» و منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، به دنبال کشف منطق و «الگوی فرآیندی» هویت‌سازی در سیره نبوی (ص) است. این مطالعه که با روش توصیفی-تحلیلی سامان یافته، نشان می‌دهد که در مهندسی هویت نبوی، ایمان نه یک باور ذهنی مجرد، بلکه حقیقتی «زاینده» و «تعهدآور» است که طی یک منظومه پویا و مربی‌محور در جان انسان نهادینه می‌شود. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که پیامبر اکرم (ص) برای دگرگونی ساختار شخصیت انسان جاهلی، پنج فرآیند تکاملی را به صورت چرخشی به کار گرفتند: نخست، «خردورزی و بیدارسازی» برای ایجاد گسست معرفتی از تقلید؛ دوم، «اخلاص و صدق» برای انسجام‌بخشی به شخصیت و رفع نفاق؛ سوم، «تعهد ایمانی» برای تبدیل دانایی به دارایی و تثبیت هویت در میدان عمل؛ چهارم، «بصیرت» جهت مرزبندی جبهه‌ای و حفظ استقلال در برابر غیر؛ و پنجم، «تقوا» به مثابه سیستم ایمنیِ درونی برای صیانت و تعالی مستمر. بر این اساس، هویت دینی در قرائت آیت‌الله خامنه‌ای، «طرح کلی زندگی» است که بقای آن جز با عبور از معبر «مجاهدت» و مجهز شدن به «تقوای ستیزه‌گر» در برابر استحاله فرهنگی ممکن نخواهد بود.

واژگان اصلی: هویت دینی، سیره نبوی، فرآیند هویت‌سازی، طرح کلی اندیشه اسلامی، آیت‌الله خامنه‌ای.

دسترسی به مقالات نشریه علمی مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی (Open Access) است.
نشریه علمی «مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی» تحت مجوز بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International CC BY 4.0
مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید / عدم تأیید صاحب امتیاز نشریه مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی نمی‌باشد.
Doi: 10.22034/irsj.2026.554078.1187

امیری، دادمحمد و کمالی، عبدالقادر. (۱۴۰۵). الگوی فرآیندی تکوین هویت دینی در سیره نبوی با تأکید بر منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای. مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی، ۴(۲)، ۲۳۷-۲۶۷. https://doi.org/10.22034/irsj.2026.554078.1187

مقدمه

در پارادایم‌های جامعه‌شناختی و انسان‌شناختی معاصر، «هویت» فراتر از یک سازه ذهنی یا احساس تعلق صرف، به مثابه دال مرکزی در معنادار کردن زیست جهان انسان و تعیین‌کننده الگوی کنشگری او در بستر تاریخ شناخته می‌شود. این مفهوم که در ادبیات قرآنی با واژگان عمیقی همچون «شاکله» و «صبغه» هم‌افق است، هسته سخت مقاومت فرهنگی جوامع در برابر استحاله و فروپاشی محسوب می‌گردد. در دوران کنونی که مواجهه تمدنی میان اسلام و غرب از فاز نظامی به لایه‌های معرفتی و هویتی تغییر ماهیت داده است، مسئله «بحران هویت» و چگونگی بازتولید «هویت اسلامی» به اصلی‌ترین چالش راهبردی امت اسلام تبدیل شده است. در این میان، منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای به عنوان یک اندیشمند دینی و راهبر اجتماعی، قرائتی متمایز از هویت ارائه می‌دهد که در آن، هویت دینی نه یک میراث سنتیِ ایستا، بلکه سرمایه‌ای «مولّد»، «تمدن‌ساز» و زیربنای «اقتدار و استقلال ملی» در برابر «هویتِ مهاجمِ طاغوت» است.

با وجود اهمیت ویژه این مقوله، چالش اصلی در عرصه نظر و عمل، فقدان «الگوهای فرآیندی» برای مهندسی و تکوین این هویت است. ادبیات پژوهشی موجود، عمدتاً با رویکردی توصیفی به شمارش مؤلفه‌های هویت دینی (نظیر باورها، ارزش‌ها و مناسک) پرداخته و از تبیین مکانیزم دقیقِ «صیرورت» و چگونگی تحول ساختار روانی و اجتماعی انسان از وضعیت «لائیک یا مشرک» به وضعیت «مؤمن و موحد» غفلت ورزیده است. این خلأ نظری، ضرورت بازگشت به سرچشمه اصلی، یعنی «سیره پیامبر اکرم (ص)» را به عنوان موفق‌ترین تجربه تاریخی در تغییر شاکله انسان، اجتناب‌ناپذیر می‌سازد.

رسالت نبوی در جوهره خود، یک پروژه عظیم «تغییر هویت» بود که در بستری آکنده از تعصبات قبیله‌ای، انحطاط اخلاقی و جمود فکری (جاهلیت)، توانست طی یک فرآیند تربیتی هوشمندانه، انسان‌هایی با شخصیت فروپاشیده را به کارگزارانی

تمدن‌ساز و برخوردار از «شاکله توحیدی» تبدیل نماید. مسئله بنیادین این پژوهش آن است که این دگرگونی عظیم هویتی، بر اساس چه منطقی و طی کدام مراحل تکاملی سامان یافته است؟ آیا می‌توان با واکاوی سیره نبوی و با بهره‌گیری از دستگاه تحلیلی آیت‌الله خامنه‌ای –که سیره را نه مجموعه‌ای از رخدادهای پراکنده، بلکه یک جریان پیوسته و هدفمند می‌دانند– به مدلی فرآیندی دست یافت که چگونگی گذار از «دانایی» به «دارایی» و از «باور ذهنی» به «تعهد عملی» را تبیین کند؟

پژوهش حاضر با عبور از مطالعات تاریخ‌نگارانه صرف، می‌کوشد با روشی تحلیلی، الگوی «مهندسی هویت» در صدر اسلام را بازسازی نماید. اهمیت این واکاوی در آن است که مدل استخراج‌شده، صرفاً یک گزارش تاریخی نخواهد بود، بلکه می‌تواند به مثابه یک «نظریه مبنایی» برای سیاست‌گذاری‌های فرهنگی و تربیتی در گام دوم انقلاب اسلامی مورد بهره‌برداری قرار گیرد و راهکارهایی عملی برای مصون‌سازی نسل جوان در برابر هجمه‌های هویتی دوران مدرن ارائه دهد.

۱. مبانی نظری و چارچوب مفهومی پژوهش

برای تحلیل دقیق پروژه هویت‌ساز نبوی، نیازمند یک چارچوب نظری منسجم هستیم که قادر به تبیین همزمان «چیستی» (ساختار) و «چگونگی» (فرآیند) هویت دینی باشد. این بخش به تدوین این الگو از طریق مفهوم‌شناسی کلیدواژگان اصلی و سپس ارائه مؤلفه‌های ساختاری و فرآیندی اختصاص دارد.

در تحلیل هویت، می‌توان میان دو دسته از مؤلفه‌ها تمایز قائل شد. مؤلفه‌های ساختاری به «چیستی» هویت پاسخ می‌دهند و شامل عناصر و اجزایی هستند که ساختار آن را به وجود می‌آورند. این مؤلفه‌ها ماهیت و محتوای هویت را شکل می‌دهند. در مقابل، مؤلفه‌های فرآیندی به «چگونگی» تکوین هویت می‌پردازند. این مؤلفه‌ها، سازوکارها و مکانیزم‌های روان‌شناختی هستند که اجزای ساختاری هویت را به هم پیوند زده و در طول زمان به آن انسجام و پویایی می‌بخشند (نوری و همکاران، ۱۳۹۵: ۸). این پژوهش با الهام از این تفکیک دوگانه، تلاش دارد تا نشان دهد که

چگونه فرآیندهای به کار گرفته شده در سیره نبوی، منجر به شکل‌گیری ساختار هویت دینی در جامعه صدر اسلام گردید.

هویت دینی و مفهوم «شاکله»

مفهوم «هویت» در یک تعریف جامع، نظامی درهم‌تنیده از ویژگی‌ها، باورها و ارزش‌ها است که به پرسش‌های بنیادین «کیستی؟» و «چیستی؟» پاسخ می‌دهد و فرد را از دیگران متمایز می‌سازد. ریشه‌شناسی این واژه، ابعاد چندگانه و ذووجوه آن را آشکار می‌سازد؛ در زبان عربی، این واژه با مفاهیمی چون «ذات» و «ماهیت» پیوند دارد (آذرنوش، ۱۳۸۱: ١٦٧) و به «حقیقت شیء یا کسی که موجب تمایز او از غیرش می‌شود» اطلاق می‌گردد (مصطفی و همکاران، ۱۹۸۹، ج ۲: ۹۹۸). در زبان فارسی نیز معانی مشابهی برای آن ذکر شده و بر آنچه موجب شناسایی شخص باشد، دلالت دارد (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۲: ۳۱۸۸؛ مؤمنی‌زاده، ١٣٩٦: ٦٨٢؛ معین، ۱۳۸۸: ۱۸۰۳). در عین حال، واژه‌شناسی این مفهوم در ادبیات جهانی نیز هم‌زمان به دو معنای «همسانی» (تداوم خود) و «فرآیند پویا و متغیر» اشاره دارد (Simpson & Weiner, 2010: 7/ 620). این دوگانگی نشان می‌دهد که هویت، حقیقتی سیال میان جنبه‌های ثابت (ماهیت) و جنبه‌های متغیر (فرآیند پویا) است.

برای تعمیق این مفهوم در بستر انسان‌شناسی اسلامی و گذار از تعاریف لغوی به لایه‌های وجودی، قرآن کریم از واژه دقیق و عمیق «شاکِلَه» بهره می‌برد که می‌توان آن را معادل قرآنیِ ساختارِ شخصیت و هویت دانست. خداوند متعال در آیه ٨٤ سوره اسراء می‌فرماید: «قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ» (بگو هر کس بر اساس شاکله خود عمل می‌کند). واژه‌شناسی «شاکله» نشان می‌دهد که این کلمه از ریشه «شکل» به معنای بستن و مهار کردن است؛ چنان‌که «شِکال» به طنابی گفته می‌شود که با آن پای حیوان را می‌بندند تا حرکاتش محدود شود (راغب اصفهانی، ١٤١٢ ق: ٤٦٢). وجه تسمیه هویت و ساختار روانی انسان به «شاکله» از آن رو است که روحیات، سجایا و عادات رسوخ یافته در هر انسانی، او را مقید و محدود به رویه‌ای خاص می‌کند و آزادی عمل

مطلق را از او سلب می‌نماید؛ به گونه‌ای که رفتار خروجی انسان، محصول جبری یا نیمه‌جبریِ این ساختار درونی است. علامه طباطبایی در تفسیر این مفهوم، شاکله را به معنای «خوی و اخلاق» دانسته و تصریح می‌کند که نسبت شاکله به عمل، نظیر نسبت روح جاری در بدن است که اعضا و جوارح، آن را تجسم می‌بخشند؛ بنابراین شاکله همان ساختار روانی تثبیت‌شده‌ای است که بر اثر تکرار اعمال و ملکات نفسانی در جان انسان نقش بسته و منشأ صدور رفتار می‌گردد (طباطبایی، ۱۴۰۲ ق، ج ۱۳: ۱۹۰). همچنین مرحوم طبرسی با توسعه معنایی این واژه، آن را شامل «طبیعت و خلقت» و نیز «طریقه، مذهب و سنت» دانسته است (طبرسی،۱۳۷۲، ج ٦: ٦٧٢)؛ چرا که اعتقادات و سنت‌های پذیرفته‌شده نیز انسان را در چارچوب رفتاری خاصی مقید می‌سازند؛ بنابراین، هویت در نگاه اسلامی، همان «شاکله» است که ترکیبی از طبیعت ذاتی، باورها و ملکات اخلاقی بوده و به رفتار انسان جهت می‌دهد. این مفهوم در علوم انسانی مدرن، به‌ویژه روان‌شناسی و جامعه‌شناسی نیز با ادبیاتی متفاوت تحلیل شده است. از منظر روان‌شناسی، هویت یک فرآیند پویا در طول زندگی فرد است که تحت تأثیر عواملی چون تربیت و محیط اجتماعی شکل می‌گیرد و به اعتقاد اریکسون، تبلور آن در دوران نوجوانی و از طریق پاسخ به پرسش «من کیستم؟» رخ می‌دهد (اریکسون، ۱۳۹٦: ۱۳۵–۱۳۸؛ شرفی، ۱۳۷۹: ١٦). از دیدگاه جامعه‌شناسی، هویت بر احساس تعلق فرد به گروه‌ها و جوامع استوار است (گیدنز، ۱۳۹۸: ۱۹٦–۱۹۷). بدین ترتیب، هویت به طور هم‌زمان دو نسبت بنیادین را برقرار می‌سازد: نسبت شباهت با اعضای گروه خودی و نسبت تمایز از دیگران (لطف‌آبادی، ۱۳۹۲: ۵۵).

در این میان، «هویت دینی» به عنوان یکی از مهم‌ترین و عمیق‌ترین لایه‌های هویتی (یا همان شاکله اعتقادی)، کارکرد تمایز و تشابه را به شکلی برجسته ایفا می‌کند. دین با ارائه یک جهان‌بینی و نظام ارزشی مشخص، مرزهای هویتی روشنی میان مؤمنان و دیگران ترسیم می‌کند. قرآن کریم این تمایز را بر پایه یک اصل معرفتی ـ وجودی بنا می‌نهد:

«لا إِكْراهَ فِی الدِّینِ قَدْ تَبَیَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَیِّ فَمَنْ یَکْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَ یُؤْمِنْ بِاللَّهِ فقد استَمْسَکَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقی...» (بقره: ٢٥٦).

بر اساس این آیه شریفه و با تکیه بر منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، هویت ایمانی با نفی حاکمیت غیر خدا (کفر به طاغوت) و پذیرش حاکمیت الهی (ایمان به الله) تعریف می‌شود. این اصل بنیادین، جهان را به دو قلمرو «نفوذ طاغوت» و «نفوذ الله» تقسیم کرده و «هویّت ایمانی» را در تقابل ماهوی با «هویّت کفر» قرار می‌دهد (خامنه‌ای، بیانات: ٠٢/٠٧/ ١٣٩٦). این مرزبندی، به معنای انزوا نیست، بلکه به معنای استقلال هویتی و عدم وابستگی است تا امت اسلامی بتواند «در مقابل هویّت طاغوت و هویّت کفر، خودش را حفظ کند، نگه دارد، تکمیل کند و رو به پیشرفت حرکت کند» (خامنه‌ای، بیانات: ٠٢/٠٧/ ١٣٩٦). در نتیجه، هویت اسلامی در این قرائت، فراتر از یک احساس تعلق صرف، به عنصری کلیدی و راهبردی برای «انسجام، عزت و مقاومت» امت در برابر تهاجم‌های فرهنگی و سیاسی تبدیل می‌شود.

سیره نبوی؛ الگوی تحول

دومین رکن کلیدی در چارچوب نظری این پژوهش، مفهوم «سیره» است. برای درک عمیق این واژه و عبور از نگاه‌های سطحیِ تاریخ‌نگارانه، باید به ریشه‌های لغوی و جایگاه راهبردی آن در نظام تربیتی اسلام توجه کرد. واژه «سیره» از ریشه «سَیر» به معنای حرکت، جریان و رفتن مشتق شده است (ابن‌منظور، بی‌تا، ٢: ٢٥٢؛ زبیدی، ١٤١٤ ق، ٦: ٥٥٦). با این حال، نکته ظریف و تعیین‌کننده در ساختار صرفی این واژه (بر وزن فِعلَة) نهفته است که بر «نوع و سبک خاصی از یک عمل» دلالت دارد؛ همان‌طور که «جِلسه» به معنای نوع و سبک نشستن است (مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی، ١٣٨٩: ٤٩٤)؛ بنابراین، سیره در لغت‌شناسی دقیق، صرفاً به معنای رفتار یا گزارش تاریخی نیست، بلکه به «متدولوژی»، «سبک پایدار» و «نظام رفتاری منسجم» اطلاق می‌گردد که از استمرار و پایداری برخوردار است (ابن‌فارس، ١٤٠٤ ق، ٣: ١٢٠؛ راغب اصفهانی، ١٤١٢ ق: ٧٢٤).

در اصطلاح دینی و تربیتی، سیره معادل «طریقه»، «روش عملی» و «الگوی زیست» است (ذاکری، بی‌تا: ۷۰)؛ اما کاربست این مفهوم در فرآیند هویت‌سازی، نیازمند توجه به رکن رکین «مربی» است. در منطق انسان‌شناسی اسلامی، تغییر «شاکله» و هویت انسان‌ها، صرفاً با انتقال مفاهیم نظری ممکن نیست، بلکه نیازمند وجود یک «مربی» و «اسوه» است تا هویت مطلوب را در وجود خود محقق کرده و به نمایش بگذارد. قرآن کریم با معرفی پیامبر اکرم (ص) به عنوان «أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (احزاب: ۲۱)، سیره ایشان را نه یک تاریخِ سپری‌شده، بلکه یک «الگوی زنده و محرک» برای تمامی اعصار معرفی می‌کند.

از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، سیره پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) یک مجموعه پراکنده از رخدادها نیست، بلکه یک «حرکت مستمر» و جریان واحد مبارزاتی است (خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ٦؛ ۱۳۹٦: ٦١) در این نگرش، بعثت صرفاً ابلاغ پیام نیست؛ بلکه به مثابه «رستاخیز» و «انگیزش» است که انسان را از رکود و سکون خارج می‌کند (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ۲٦۱). پیامبر اکرم (ص) در این فرآیند، فراتر از یک معلم، مؤسسِ «کارخانه انسان‌سازی» هستند که با ایجاد محیط اجتماعیِ سالم و نظامی الهی، انسان‌ها را در «منگنه تربیت» قرار داده و به شکل دلخواه (هویت توحیدی) قالب‌گیری می‌کنند (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ۳۰۵). ایشان با دو بازوی «تزکیه» و «تعلیم»، ساختار طبقاتی و نظام جاهلی را درهم‌شکسته و جامعه‌ای بر پایه توحید بنا نهادند.

بنابراین، مقصود از «سیره نبوی» در این پژوهش، بازخوانیِ این مدل تربیتی است که در آن، شخصیت پیامبر (ص) به عنوان «ولی» و «قلب امت»، کانون مرکزی تغییر است (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ٤۳۰). هویت دینی صحابه، نه فقط از طریق شنیدن آیات، بلکه از طریق «ولایت» به معنای «به‌هم‌پیوستگی» و «اتصال وجودی و فکری» با رهبر الهی شکل گرفته است (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ٤۱۲-٤۱۳). این رویکرد، سیره را از یک «متن تاریخی» به یک «منبع راهبردی» برای استخراج مدل‌های هویت‌ساز در دوران معاصر تبدیل می‌کند.

مؤلفه‌های ساختاری هویت دینی (چیستی)

هویت دینی، ساختاری چندبعدی و درهم‌تنیده دارد که «چیستی» آن را تعریف می‌کند. این پژوهش در تبیین این مؤلفه‌ها، از چارچوب ارائه‌شده توسط نوری و همکاران (۱۳۹۵) ـ که مبتنی بر تحلیل منابع اسلامی است ـ و آراء قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای الهام گرفته و آن را با تمرکز بر سیره نبوی بسط و توسعه می‌دهد این ابعاد عبارت‌اند از:

بُعد شناختی (نظام باورها)

این بعد به‌مثابه سنگ‌بنای هویت دینی، شامل مجموعه‌ای از گزاره‌های اعتقادی است که فرد درباره خداوند سبحان، جهان هستی و انسان به عنوان حقایق مسلم می‌پذیرد (نوری و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۲). این عقاید، زیربنای فکری و نظری هویت را تشکیل می‌دهند و به تمام کنش‌های فرد جهت می‌بخشند (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸٦، ج ۱: ۲۳). در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای، این بُعد فراتر از یک دانش ذهنی، به مثابه یک «جهان‌بینی» است؛ یعنی نوعی نگرش کلی به هستی که «ایدئولوژی» و باید و نبایدهای زندگی از دل آن می‌جوشد. در این نگاه، محوریت با «توحید» است که به معنای پذیرش انحصاری قدرت و ربوبیت الهی و نفی هرگونه عبودیت غیرخداست (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ۱٤٦).

بُعد هنجاری (نظام ارزش‌ها)

این بعد، شاکله عملی و اخلاقی هویت را می‌سازد و چارچوبی برای تمییز «بایدها» و «نبایدها» فراهم می‌کند (نوری و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۵). ارزش‌ها به زندگی معنا می‌بخشند و در یک جامعه دینی از مقبولیت و قداست برخوردارند (بیرو، ۱۳۷۰: ٤۳۷). در نظام اسلامی، ارزش‌های محوری چون عدالت (قسط)، تقوا، احسان و صداقت، معیارهای اصلی رفتار هستند. در قرائت آیت‌الله خامنه‌ای، این ارزش‌ها جنبه فردی ندارند، بلکه تعهداتی اجتماعی برای «نفی طبقات و استقرار عدالت» در جامعه محسوب می‌شوند (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ۲۲۳).

بُعد عاطفی (نظام گرایش‌ها)

این بعد به مثابه موتور محرک هویت، شامل امیال، محبت‌ها و کشش‌های قلبی است که باورها را به تجربه‌ای زیسته بدل می‌کند (جلالی، ۱۳۸۰: ٤٥). گرایش‌ها نقطه اتصال «دانستن» و «خواستن» هستند. این بُعد در ادبیات و بیانات قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای، با مفهوم «ولایت» تبیین می‌شود. ولایت به معنای «به‌هم‌پیوستگی» و «اتصال جبهه‌ای» مؤمنان با یکدیگر و با ولیّ خدا و در مقابل، گسست و برائت از جبهه طاغوت است (خامنه‌ای، ١٤٠٢: ٤١٢ – ٤١٣)؛ بنابراین، بُعد عاطفی هویت، مرزهای «خودی» و «غیرخودی» را تعیین می‌کند.

بُعد غایت‌شناختی (نظام اهداف)

این مؤلفه، افق نهایی و جهت‌گیری کلی حیات را مشخص می‌کند (جعفری، بی‌تا: ۸۰). در هویت دینی، اهداف متعالی همچون عبودیت و قرب الهی نقش قطب‌نما را ایفا می‌کنند. بر اساس مبانی آیت‌الله خامنه‌ای، این اهداف صرفاً در تعالی فردی خلاصه نمی‌شوند، بلکه «ایجاد جامعه توحیدی» و «کارخانه انسان‌سازی» که در آن استعدادهای بشری شکوفا شود، از غایات اصلی هویت دینی و بعثت انبیاست (خامنه‌ای، ١٤٠٢: ۳۰۵).

بُعد شخصیت درونی (نظام صفات و توانمندی‌ها)

این بعد، نقطه تبلور سایر ابعاد در منش و شخصیت فرد است. هویت دینی اصیل در قالب صفات پایداری چون صبر و شجاعت تجلی می‌یابد. نکته کلیدی در دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، عنصر «تعهد» (مسئولیت‌پذیری) است؛ بدین معنا که ایمانِ بدون تعهد عملی و مسئولیت‌شناسی، ایمانی ناقص و فاقد هویت است. لذا شخصیت مؤمن، شخصیتی «متعهد» و «کنشگر» در برابر محیط پیرامونی است (خامنه‌ای، ١٤٠٢: ۸۹).

این پنج بُعد، در مجموع «ساختار» یک هویت دینی ایده‌آل را توصیف می‌کنند. با این حال، این ساختار به خودی خود ایجاد نمی‌شود و محصول یک فرآیند تربیتی است که در بخش بعدی به آن خواهیم پرداخت.

مؤلفه‌های فرآیندی تکوین هویت (چگونگی)

همان‌طور که اشاره شد، شناخت ساختار هویت دینی به تنهایی کافی نیست و برای درک عمیق آن، باید به این پرسش پاسخ داد که این ساختار چگونه شکل می‌گیرد، درونی‌سازی می‌شود و در برابر چالش‌ها پایداری خود را حفظ می‌کند. پاسخ به این پرسش در شناسایی «فرآیندهای» هویت‌ساز نهفته است. این فرآیندها که در پژوهش نوری و همکاران (۱۳۹۵) با عناوینی چون جستجوگری، یکپارچه‌سازی، تعهد، هشیاری و خودپایی معرفی شده‌اند، در این مقاله با رویکردی تحلیلی ـ تاریخی و با مفاهیم برگرفته از «اندیشه اسلامی» مورد بازخوانی قرار می‌گیرند. در ادامه، این پنج فرآیند کلیدی تشریح می‌شوند:

جویندگی و پرسشگری

نخستین گام در تکوین یک هویت نوین، ایجاد گسست معرفتی از هویت پیشین از طریق فعال‌سازی قوه تفکر است. این فرآیند، انسان را از حصار «تقلید کورکورانه» و عادات موروثی خارج کرده و به سوی «انتخاب آگاهانه» سوق می‌دهد. در فلسفه بعثت، پیامبر (ص) نه برای تحمیل عقیده، بلکه برای «اثارَۀ دَفَائنَ الْعُقُول» (برانگیختن گنجینه‌های خرد) مبعوث شدند (نهج‌البلاغه، خطبه ۱). آیت‌الله خامنه‌ای با تکیه بر این اصل، تأکید دارند که در اسلام، «ایمانِ مقلّدانه» و ناآگاهانه ارزشی ندارد و زوال‌پذیر است؛ لذا پیامبر (ص) ابتدا ذهن‌ها را با پرسشگری شخم زدند تا بذر «ایمان آگاهانه» در آن کاشته شود (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ٦۷ – ٦۸). قرآن کریم نیز با نقد شدید پیروی از نیاکان (بقره: ۱۷۰)، خردورزی را جوهر دینداری معرفی می‌کند.

یکپارچگی درونی

پس از پذیرش آگاهانه، هویت دینی نیازمند هماهنگی و انسجام میان ابعاد مختلف خود (باور، گفتار و عمل) است. هرگونه شکاف میان اندیشه و کردار، هویت را به سطحی صوری و ادعایی تقلیل می‌دهد (نوری و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۳). قرآن کریم با

نکوهش شدید ناهماهنگی میان گفتار و عمل «لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ» (صف: ۲)، بر این اصل تأکید می‌کند. این فرآیند در سیره نبوی از طریق دو مفهوم کلیدی «اخلاص» (یکپارچگی در نیت) و «صداقت» (همسویی کامل گفتار و کردار با باورها) تحقق می‌یابد و هویت را از آفت نفاق مصون می‌دارد.

در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، این انسجام درونی شرط حیاتِ هویت دینی است. ایشان با نقد تلقی‌های راکد از دینداری، تصریح می‌کنند که در منطق قرآن، ایمان به معنای یک «آب راکد» در قلب نیست، بلکه حقیقتی است که باید در عمل سرریز شود. ایشان تأکید دارند: «ایمان مجرد، ایمان قلبیِ خشک و خالی، ایمانی که در جوارح و اعضای مؤمن مشهود نیست؛ این ایمان از نظر اسلام ارزشمند نیست... ایمانی که فقط در دل بماند، می‌پوسد و می‌خشکد» (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ۷۷)؛ بنابراین، فرآیند یکپارچگی در الگوی نبوی، سازوکاری است که مانع از گسست میان «ذهنیت» و «عینیت» شده و اجازه نمی‌دهد هویت فرد به نفاق یا ایمان‌های تاکتیکی و بی‌ریشه تقلیل یابد (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ٤۹ –۵۰).

تعهد ایمانی

در این مرحله، هویت از سطح معرفت فراتر رفته و به «التزام عملی» تبدیل می‌شود. (نوری و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۳). فرآیند «تعهد»، باورهای ذهنی را به «شاکله مقاوم» بدل می‌سازد. ایمان در تعریف دقیق اسلامی، صرفاً یک باور قلبی نیست، بلکه حقیقتی «زاینده» است که با خود «تعهدات عملی» می‌آورد (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ۷۷ – ۷۸). روایت مشهور پیامبر (ص) که ایمان را ترکیبی از «تصدیق قلبی، اقرار زبانی و عمل به ارکان» می‌دانند (طوسی، بی‌تا: ۲۸٤)، نشان‌دهنده همین حقیقت است. پایداری یاران نخستین (مانند سمیه و یاسر) در برابر شکنجه‌ها، محصول همین فرآیند بود که عقیده را به «صفت استقامت» در وجودشان تبدیل کرد.

بصیرت

هویت دینی برای بقا در شرایط پیچیده و فتنه، نیازمند هوشیاری مداوم و قدرت تشخیص است. این فرآیند از طریق «بصیرت» محقق می‌شود که به معنای قطب‌نمایی برای تشخیص جبهه حق از باطل است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۹/۰۸/۰٤). بصیرت، فراتر از دانش ظاهری، به معنای درک موقعیت و شناختِ «دوست و دشمن» است. قرآن کریم دعوت پیامبر (ص) را دعوتی «عَلَی بَصِیرَةٍ» (یوسف: ۱۰۸) معرفی می‌کند. در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، بصیرت ضامن «استقلال هویت» است و مانع از آن می‌شود که مؤمن در جدول دشمن بازی کند یا هویتش در هاضمه فرهنگی غیرخودی استحاله شود.

خودپالایی (تقوا)

هویت دینی یک امر ایستا نیست و نیازمند مراقبت مستمر است. این فرآیند که در روان‌شناسی با «خودپایی» تطبیق داده می‌شود (نوری و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۰)، در فرهنگ اسلامی «تقوا» نام دارد. تقوا در نگاه آیت‌الله خامنه‌ای، به معنای انزوا نیست؛ بلکه به معنای «پرهیز با حرکت» و پوشیدن لباس رزم برای مراقبت از خود در میدان لغزنده است (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ۳۳). این فرآیند، نقش «سیستم ایمنی» را برای هویت ایفا می‌کند و با ایجاد مصونیت درونی، زمینه را برای رشد دائمی و «تعالی» شاکله انسانی فراهم می‌آورد (مطهری، ۱۳۹۷: ۲۰).

الگوی پیشنهادی این پژوهش نشان می‌دهد که پیامبر اکرم (ص) با به‌کارگیری «مؤلفه‌های فرآیندی» (ستون دوم)، در پی شکل‌دهی و تثبیت «مؤلفه‌های ساختاری» (ستون اول) بودند:

جدول ۱. تطبیق مؤلفه‌های ساختاری و فرآیندی هویت دینی

بُعد ساختاری هویت دینی (چیستی)	فرآیند تکوین هویت (چگونگی)	کارکرد اصلی فرآیند در هویت‌سازی
۱. نظام باورها (شناختی)	پرسشگری و خردورزی (گسست)	فروپاشی مبانی فکری جاهلیت و تثبیت توحید
۲. نظام ارزش‌ها (هنجاری)	یکپارچگی درونی	ایجاد هماهنگی میان نیت، گفتار و کردار

	(انسجام)	(اخلاص و صداقت)
۳. نظام صفات و توانمندی‌ها (شخصیت درونی)	تعهد ایمانی (تثبیت)	تبدیل معرفت به التزام عملی و پایداری درونی (صبر و استقامت)
٤. نظام اهداف (غایت‌شناختی)	تعهد ایمانی (تثبیت)	بازتعریف غایت حیات از مادیات به قرب و رضوان الهی
٥. نظام گرایش‌ها (عاطفی)	بصیرت (تمایز)	تنظیم عواطف و مرزبندی هویتی بر اساس حق و باطل (تولّی و تبرّی)
٦. تعالی و پایداری کل ساختار	تقوا (خودپالایی و تعالی)	ایجاد خودکنترلی مستمر و تضمین رشد و صیانت دائمی هویت

این الگوی ساختاری ـ فرآیندی، چارچوب تحلیلی این پژوهش را فراهم می‌آورد؛ اما برای درک عمق و ضرورت پروژه هویت‌ساز نبوی، ابتدا باید این الگو را به صورت معکوس به کار برد و با استفاده از آن، وضعیت بحرانی هویت در بستر تاریخی ظهور اسلام را کالبدشکافی کرد. بخش بعدی به همین امر اختصاص دارد.

آسیب‌شناسی هویت جاهلی و ضرورت بعثت

هویت دینی، امری انتزاعی و خلق‌الساعه نیست؛ بلکه همواره در یک بستر تاریخی ـ اجتماعی معین تکوین می‌یابد. از این رو، برای درک عمق و ابعاد پروژه هویت‌ساز نبوی، تحلیل زمینه‌ای که این رسالت در آن آغاز شد، امری ضروری است. این بخش با به‌کارگیری چارچوب «مؤلفه‌های ساختاری هویت» که در بخش پیشین تبیین شد، به واکاوی وضعیت بحرانی جامعه عرب پیش از اسلام می‌پردازد؛ وضعیتی که در متون دینی از آن با عنوان «جاهلیت» یاد شده است. این تحلیل نشان می‌دهد که بعثت پیامبر اکرم (ص) پاسخی تاریخی به یک فروپاشی عمیق هویتی بود.

جاهلیت؛ یک «نظام هویتی»

واژه «جاهلیت»، مشتق از ریشه «جهل»، در نگاه نخست به معنای نادانی است؛ اما در کاربرد قرآنی و روایی، مفهومی بسیار عمیق‌تر و پیچیده‌تر دارد. این اصطلاح بیش از آنکه به فقدان علم اشاره کند، بر یک وضعیت فراگیر از «سفاهت، تکبر و تعصب کور»

دلالت دارد (ابن‌منظور، بی‌تا، ۱۱: ۱۲۹؛ طریحی، بی‌تا، ۵: ۳٤٥). هرچند برخی محققان، جاهلیت را به یک بازه زمانی معین، حدود ۱۵۰ تا ۲۰۰ سال پیش از اسلام، محدود کرده‌اند (جوادعلی، ۱۳۹۱، ۱: ٤۱ ـ ٤۲)، اما تحلیل‌های قرآنی نشان می‌دهد که این مفهوم بیش از یک دوره تاریخی، بیانگر یک «وضعیت» فکری، اخلاقی و اجتماعی است (نصیری رضی، ۱٤۰۰: ٦۱۰) که ساختار هویتی جامعه را از درون متلاشی کرده بود.

قرآن کریم چهار نمود برجسته از این وضعیت را برمی‌شمارد که هر یک به بُعدی از این بحران هویتی اشاره دارند: «حکم جاهلیت» (مائده: ۵۰) به معنای حاکمیت هوس به جای شریعت در نظام حقوقی و اجتماعی؛ «ظن جاهلیت» (آل‌عمران: ۱۵٤) به معنای سوءظن به وعده‌های الهی و پوچ‌انگاری در نظام باورها؛ «تبرج جاهلیت» (احزاب: ۳۳) به معنای نمایشگری مبتذل در رفتار اجتماعی؛ و «حمیّهٔ جاهلیت» (فتح: ۲٦) به معنای تعصبات کور قبیله‌ای در نظام ارزشی. این مؤلفه‌ها در کنار هم، نمایانگر بحرانی عمیق و فراگیر در نظام باورها، ارزش‌ها و روابط انسانی آن عصر هستند.

واکاوی ساختار هویت جاهلی

نهج‌البلاغه تصویری تکان‌دهنده از این وضعیت ارائه می‌دهد. امام علی (ع) جامعه جاهلی را گرفتار «بدترین آیین‌ها» و «نابسامان‌ترین سرزمین‌ها»، غرق در خشونت، خون‌ریزی، فقر فرهنگی و اخلاقی و تحت سلطه بت‌پرستی توصیف می‌کند (نهج‌البلاغه، خطبه ۲٦؛ خطبه ۲). آن حضرت در خطبه ۸۹ نیز، این عصر را دوره‌ای از «فترت رسل» (انقطاع پیامبران)، فتنه‌های فراگیر و غلبه تاریکی بر حقیقت معرفی می‌نماید. با استناد به این شواهد، می‌توان ساختار هویت انسان جاهلی را بر اساس الگوی پنج بعدی پیش‌گفته، بازسازی و تحلیل کرد:

- در بُعد شناختی (نظام باورها): شرک و بت‌پرستی، محور اصلی و سنگ بنای هویت جاهلی بود. این نظام شناختی فروپاشیده، توانایی پاسخگویی به پرسش‌های بنیادین انسان را از دست داده و جهان‌بینی خرافی و بی‌افق را بر جامعه حاکم کرده بود.
- در بُعد هنجاری (نظام ارزش‌ها): نظام ارزشی جاهلیت، مبتنی بر قدرت قبیله‌ای، پیروزی در جنگ و خون‌خواهی بود. ارزش‌های والای انسانی مانند عدالت و کرامت، جای خود را به مفاهیمی چون «حمیّت جاهلی» داده بود که هرگونه قضاوت اخلاقی فراتر از منافع قبیله را ناممکن می‌ساخت.
- در بُعد عاطفی (نظام گرایش‌ها): موتور محرک هویت جاهلی، تعصب کور قبیله‌ای (عصبیت) و میل افسارگسیخته به غارت و انتقام‌جویی بود. گرایش‌های عاطفی افراد نه حول محور حق و باطل، بلکه بر مدار «خودی» و «غیرخودی» قبیله‌ای تنظیم می‌شد و جامعه را در چرخه‌ای بی‌پایان از جنگ‌ها و کینه‌های خونین گرفتار کرده بود.
- در بُعد غایت‌شناختی (نظام اهداف): در غیاب باوری به معاد، اهداف زندگی به امور مادی و زودگذر دنیوی محدود شده بود. حفظ حیثیت قبیله و کسب غنائم، غایت نهایی حیات تلقی می‌شد و زندگی را از هرگونه معنای متعالی تهی ساخته بود.
- در بُعد شخصیت درونی (نظام صفات): این ساختار هویتی معیوب، مجموعه‌ای از صفات ویرانگر را در شخصیت افراد نهادینه کرده بود؛ صفاتی چون خشونت، غرور، خرافه‌پرستی و بی‌رحمی. چنین ساختاری، جامعه را در آستانه فروپاشی کامل و بحران عمیق هویتی قرار داده بود (نصیری رضی، ۱٤۰۰: ٦۰).

جدول ۲. مقایسه تطبیقی ساختار هویت در جاهلیت و الگوی مطلوب اسلامی

بُعد ساختاری هویت	وضعیت در هویت جاهلی	هدف‌گذاری در هویت اسلامی

		(وضعیت مطلوب)
۱. بُعد شناختی (نظام باورها)	شرک، بت‌پرستی، خرافه‌گرایی و تقلید کورکورانه از نیاکان	توحید محوری، خردورزی، معرفت مبتنی بر تفکر و وحی
۲. بُعد هنجاری (نظام ارزش‌ها)	عصبیت و حمیّت قبیله‌ای، تفاخر به ثروت و قدرت، غارتگری و انتقام	عدالت، تقوا، کرامت انسانی، صداقت و احسان
۳. بُعد عاطفی (نظام گرایش‌ها)	تعصب کور و حب و بغض بر اساس منافع قبیله‌ای («خودی» و «غیرخودی»)	محبت و برائت بر محور حق و باطل (الحبّ فی الله و البغض فی الله)
٤. بُعد غایت‌شناختی (نظام اهداف)	اهداف کوتاه‌مدت، مادی و دنیوی (کسب غنیمت، حفظ حیثیت قبیله)	اهداف متعالی و ابدی (عبودیت، نیل به قرب و رضوان الهی)
۵. بُعد شخصیت درونی (نظام صفات)	خشونت، غرور، بی‌رحمی، تشتت و دوگانگی شخصیت (نفاق)	صبر، شجاعت، حلم، بصیرت، انسجام درونی (اخلاص) و خودپالایی (تقوا)

ضرورت بعثت به‌مثابه «رستاخیز»

این ساختار هویتی فروپاشیده، جامعه عرب را در آستانه انحطاط کامل قرار داده بود. به تعبیر دقیق قرآن کریم، این مردم بر «لبه پرتگاهی از آتش» (شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ) قرار داشتند که تنها یک مداخله الهی می‌توانست آنان را از سقوط حتمی نجات دهد (آل‌عمران: ۱۰۳). این بحران عمیق، یک خلأ هویتی عظیم ایجاد کرده بود که هیچ‌یک از سازوکارهای درونی جامعه جاهلی قادر به ترمیم آن نبود. در چنین بستری، بعثت پیامبر اکرم (ص) نه یک رخداد اتفاقی، بلکه یک ضرورت تاریخی برای پاسخ به این بحران و گسستن از این چرخه انحطاط بود. رسالت نبوی، پروژه‌ای الهی برای مهندسی و بنیان‌گذاری یک هویت نوین بود؛ هویتی که بتواند انسان را از حضیض جاهلیت به اوج توحید رهنمون سازد. بخش بعدی این مقاله به تحلیل فرآیندهای تربیتی و سازوکارهای عملی خواهد پرداخت که پیامبر (ص) برای تحقق این دگرگونی عظیم هویتی به کار بستند.

فرآیند هویت‌سازی نبوی

در این قسمت به تحلیل چگونگی به کارگیری «مؤلفه‌های فرآیندی» توسط پیامبر اکرم (ص) برای بنیان‌گذاری «مؤلفه‌های ساختاری» هویت دینی اختصاص می‌یابد. تحلیل پیش رو، این پروژه هویت‌ساز را در قالب پنج فرآیند اصلی تبیین می‌کند. لازم به تأکید است که این فرآیندها، نه به مثابه مراحل زمانی کاملاً مجزا و متوالی، بلکه به عنوان ابعاد یک مدل تکاملی و مارپیچی در نظر گرفته شده‌اند که در هر دوره از دعوت نبوی، یکی از آن‌ها اولویت و محوریت غالب داشته است؛ با این حال، هر فرآیند در سایر مراحل نیز حضوری فعال داشته و به تعمیق یا آماده‌سازی زمینه برای فرآیند بعدی کمک می‌نموده است؛ به عبارت دیگر، اگرچه دعوت به تقوا و بصیرت از همان ابتدای رسالت وجود داشت؛ اما تمرکز استراتژیک در مراحل اولیه بر شکستن ساختارهای شناختی جاهلیت (گسست) بود.

خردورزی و بیداری؛ گسست از شاکله جاهلی

نخستین گام در مهندسی هویت نوین نبوی، ایجاد یک «گسست معرفتی» عمیق از ساختار شناختی هویت پیشین بود. سیره پیامبر اکرم (ص) نشان می‌دهد که ایشان فرآیند هویت‌سازی را نه با تحمیل بیرونی، بلکه با «شخم‌زنی بستر جاهلیت» و محوریت فرآیند «خردورزی و بیدارسازی» آغاز کردند تا بنیان‌های اعتقادی شرک‌آلود و مبتنی بر تقلید کورکورانه را فرو ریزند. در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، بعثت صرفاً ابلاغ یک پیام نیست، بلکه به معنای «برانگیختگی» و ایجاد یک «رستاخیز» در درون انسان است؛ رستاخیزی که فرد را از رخوت، سستی و رکودِ ناشی از عادت‌های جاهلی خارج کرده و نیروی اندیشه او را آزاد می‌سازد (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۲۶۰).

فلسفه بعثت انبیا، پیش از هر چیز، شکستن حصار تقلید و ایجاد بستر تعقل برای «انتخاب آگاهانه» بوده است. چنانکه امیرالمؤمنین علی (ع) در تبیین این اصل مهم می‌فرمایند خداوند پیامبران را برانگیخت تا پیمان فطرت را از انسان‌ها بازستانند و «يُثِيرُوا لَهُمْ دَفَائِنَ الْعُقُولِ»؛ یعنی گنجینه‌های مدفون خرد را برایشان آشکار سازند

(نهج‌البلاغه، خطبه ۱). آیت‌الله خامنه‌ای با استناد به همین تعبیر، رسالت نبوی را دعوتی به شکوفایی عقلانی و «تربیت خردورزانه» دانسته و تأکید می‌کنند که تا این «نیروی خرد» برانگیخته نشود، امکان پذیرش بار سنگین هویت توحیدی وجود ندارد (خامنه‌ای، ۱۳۹۱: ۲۳٤).

این راهبرد بیدارسازی در قرآن کریم به شکلی نظام‌مند برای از هم پاشیدن بنیان‌های شناختی جاهلیت به کار گرفته شد. قرآن با طرح پرسش‌های چالش‌برانگیز، مشروعیت باورهای مبتنی بر تقلید از نیاکان را –که ستون فقرات هویت جاهلی بود– زیر سؤال برد: «أَوَ لَوْ کانَ آباؤُهُمْ لا یَعْقِلُونَ شَیْئاً وَلا یَهْتَدُونَ؟» (بقره/۱۷۰). این پرسشگری نقادانه که یادآور الگوی ابراهیمی در مواجهه با بت‌پرستی است (شعراء: ۷۰–۷٤)، با این هدف صورت گرفت که هویت دینی نه به عنوان یک میراث آباء و اجدادی، بلکه به مثابه یک «ایمان آگاهانه» شکل گیرد. چرا که در اندیشه اسلامی، ایمانی که بر پایه تقلید و تعصب باشد، فاقد ارزش است و با اندک فشاری زائل می‌شود، اما ایمانی که محصول آگاهی و «بصیرت در استدلال» باشد، پایدار خواهد ماند (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ٦۸).

در مقابلِ فرهنگ تقلید، سیره نبوی جایگزینی معرفتی ارائه داد: «فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّکْرِ إِنْ کُنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ» (نحل: ٤۳). این آیه، جستجوی آگاهانه حقیقت از منابع معتبر را به عنوان یک اصل تربیتی تثبیت می‌کند (طباطبایی، المیزان، ۱٤۰۲ ق، ۱۲: ۲۵۸). اهمیت این رویکرد عقلانی در ترتیب نزول آیات نیز مشهود است؛ چنانکه نخستین فرمان الهی در بعثت، دعوت به خواندن و یادگیری است: «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّکَ الَّذِی خَلَقَ» (علق/۱). این آغاز نشان می‌دهد که پروژه هویت‌سازی اسلام، بر پایه «علم و معرفت» بنا شده است، نه بر پایه احساسات زودگذر یا تعصبات قبیله‌ای (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳، ۲٤: ۳٦۹).

این فرآیند پرسشگری و تعقل، مستقیماً ساختار شناختی جامعه را هدف قرار داد تا آن را از «شرک» به «توحید» منتقل کند. در این الگو، توحید صرفاً یک باور کلامی

انتزاعی نیست، بلکه یک «جهان‌بینی» فراگیر و زیربنای هویت نوین است. باور به یگانگی خداوند، به معنای نفی حاکمیت تمامی قدرت‌های غیرالهی (طاغوت) و خروج انسان از ولایتِ بت‌های جاندار و بی‌جان است. این جهان‌بینی، انسان را از پراکندگی و تشتت هویت جاهلی رها کرده و او را در مسیر عزت و کمال قرار می‌دهد. به تعبیر دقیق آیت‌الله خامنه‌ای، توحید یعنی پذیرش اینکه جهان ساخته و پرداخته قدرتی واحد است و انسان در برابر هیچ موجودی جز خدا، نباید تسلیم شود (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ۱٤٦ و ۱۵۵).

بنابراین، پیامبر اکرم (ص) در مرحله نخست، با به کارگیری فرآیند خردورزی، یک تهاجم چندبعدی را علیه «شاکله جاهلی» سامان دادند. دعوت به تدبر در آیات («أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ»)، ارزش‌های جاهلی مبتنی بر «حمیّت» و تفاخر قبیله‌ای را که فاقد منطق بود، بی‌اعتبار کرد و زمینه را برای پذیرش ارزش‌های جهان‌شمول فراهم آورد. همچنین، این رویکرد عقلانی، پوچی اهداف مادی جاهلیت (مانند تکاثر و تفاخر) را آشکار ساخت و ذهن‌ها را برای پذیرش اهداف متعالی همچون «قرب الهی» آماده نمود. در حقیقت، مرحله گسست، یک بازسازی بنیادین در «جهان‌بینی» فرد بود؛ چرا که تا زمانی که ویرانه‌های شرک و خرافه با تیغ عقلانیت پاک‌سازی نمی‌شد، امکان بنای عمارت رفیع هویت اسلامی و ایجاد انسجام درونی (که در مرحله بعد بحث خواهد شد) وجود نداشت.

ایجاد انسجام هویتی

پس از آنکه در مرحله نخست، زیربنای شناختی هویت با «خردورزی» و «نفی خدایان دروغین» دگرگون شد، پروژه هویت‌ساز نبوی وارد مرحله‌ای حساس‌تر گردید تا ساختار ارزشی و رفتاری مؤمنان را با این شناخت نوین هماهنگ سازد. چالش اصلی در این مرحله، عبور از دوگانگی شخصیت و «نفاق» رایج در فرهنگ جاهلی و رسیدن به «یکپارچگی درونی» بود. هویت دینی اصیل، تنها زمانی محقق می‌شود که میان «باورهای قلبی» و «کنش‌های بیرونی» شکافی وجود نداشته باشد (نوری و همکاران،

۱۳۹۵: ۱۳). قرآن کریم با طرح پرسش‌های توبیخ‌کننده نظیر «لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ» (صف: ۲)، این اصل را تثبیت می‌کند که هویت ایمانی، هویتی یکپارچه است و هرگونه گسست میان «گفتار» و «کردار»، نشانگر نقص در شاکله دینی است.

در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، ایمان صرفاً یک پذیرش ذهنی یا قلبیِ راکد نیست، بلکه حقیقتی است که باید در تمام ساحت‌های زندگی امتداد یابد. ایشان تأکید دارند که «ایمان به‌صورت یک آب راکد در وجود مؤمن معنی ندارد... بلکه ایمان راستین، کسی است که اگر یک کلمه از حقایق و معارف دینی در دل اوست، با عمل آن را نشان دهد» (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ۵۲-۵۳). بر این اساس، پیامبر اکرم (ص) فرآیند انسجام‌بخشی را با محوریت دو ارزش کلیدی «اخلاص» و «صداقت» و از طریق «الگوی عملی خود» در جامعه نهادینه کردند.

نقش وجودی مربی در انسجام‌بخشی: در این مرحله، نقش پیامبر (ص) فراتر از یک ابلاغ‌کننده پیام بود؛ ایشان خود تجسم عینیِ این هویت یکپارچه بودند. پیش از آنکه آیات قرآن مردم را به صداقت فراخواند، شخصیت پیامبر با صفت «امین» و «صادق» در ذهنیت جامعه حک شده بود (ابن‌شهرآشوب، بی‌تا، ۱: ۱۲۳).

در تحلیل آیت‌الله خامنه‌ای، انبیا با «فلاسفه» و «دانشمندان» تفاوت ماهوی دارند؛ فیلسوف تنها به ارائه مکتب و بحث نظری در مدرسه می‌پردازد، اما پیامبر به میان متن زندگی و جامعه می‌آید تا «انسان» بسازد. بر اساس این نگرش، شرطِ توانایی پیامبر برای ساختن جامعه و ایجاد انسجام در آن، وقوع یک «رستاخیز و انقلاب درونی» در خودِ اوست. ایشان تصریح می‌کنند که پیامبر ابتدا خود «مشتعل» می‌شود و جرقه وحی خرمن وجود او را می‌گیرد تا بتواند دیگران (سیاهی‌ها و زغال‌ها) را مشتعل و روشن کند؛ بنابراین، انسجام‌بخشیِ مربی از یک «جوشش درونی» و «پیشگامی در عمل» نشأت می‌گیرد، نه صرفاً از آموزش‌های کلامی؛ چرا که «ذات نایافته از هستی‌بخش، کی تواند که شود هستی‌بخش» (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ۲٦۰ -۲۷۰ و ۲۹۸ - ۳۱٤). این

همان ویژگی «اسوه حسنه» است که ارزش‌ها را از سطح مفاهیم انتزاعی به واقعیت‌های ملموس و جاذب تبدیل می‌کند.

اخلاص؛ توحید در نیت: پیامبر (ص) برای درمان تشتت درونی انسان جاهلی، ارزش «اخلاص» را به عنوان جوهره یکپارچگی معرفی کردند. اخلاص به معنای پاک‌سازی نیت از انگیزه‌های غیرالهی (طباطبایی، ۱۴۰۲ ق، ۱۷: ۲۳۳)، شاکله انسان را از چندپارگی نجات می‌دهد. قرآن کریم در آیه «قُلْ إِنَّ صَلَاتِی وَنُسُکِی وَمَحْیَایَ وَمَمَاتِی لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِینَ» (انعام: ۱۶۲)، اوج این انسجام را در شخصیت پیامبر به تصویر می‌کشد؛ جایی که تمام ابعاد وجودی فرد (از عبادات تا مرگ و زندگی) در یک راستا تنظیم شده‌اند. در منطق نبوی، این یکپارچگی نیت، شرط قبولی هر عملی است: «أَخْلِصْ قَلْبَکَ یَکْفِکَ الْقَلِیلُ مِنَ الْعَمَلِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۰: ۱۷۵).

صدق؛ توحید در عمل: تجلی بیرونی این اخلاص، در ارزش «صدق» و پرهیز از نفاق آشکار می‌شود. در اندیشه اسلامی، نفاق تنها یک رذیله اخلاقی نیست، بلکه بیماری مهلکی است که هویت و شاکله انسان را از درون تهی می‌کند. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «لَا یَسْتَقِیمُ إِیمَانُ عَبْدٍ حَتَّی یَسْتَقِیمَ قَلْبُهُ وَ لَا یَسْتَقِیمُ قَلْبُهُ حَتَّی یَسْتَقِیمَ لِسَانُهُ» (ابن‌بابویه، ۱۳۶۲: ۲: ۵۱). این کلام نبوی، پیوند ناگسستنی میان سه لایه هویت (قلب/باور، زبان/گفتار، عمل/رفتار) را نشان می‌دهد. آیت‌الله خامنه‌ای با استناد به آیات قرآن، ویژگی اصلی مؤمنان راستین را این می‌دانند که «آنچه می‌گویند با آنچه عمل می‌کنند، منطبق است» و در مقابل، کسانی که ادعای ایمان دارند اما در میدان عمل پایبند نیستند، در منطق قرآن «دروغگو» و فاقد هویت ایمانی معرفی می‌شوند (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۳۹۶ – ۳۹۷)

بنابراین، در این مرحله از هویت‌سازی، پیامبر اکرم (ص) با ارائه شخصیتی که در آن «ظاهر و باطن» و «گفتار و کردار» کاملاً بر هم منطبق بود، بذر «اعتماد» و «محبت» را در قلوب کاشتند. این انسجام‌بخشی، شخصیت مسلمانان را از تشتت، ریاکاری و

نفاق (که ویژگی‌های بارز جاهلیت بود) رهانید و زمینه را برای ورود به مرحله «تعهد عملی» و پذیرش مسئولیت‌های سنگین اجتماعی فراهم ساخت.

تثبیت هویت ایمانی

سومین مرحله در تکوین هویت دینی، گذار از «ذهنیت» به «عینیت» و تبدیل باورهای درونی به یک «شاکله مقاوم و نفوذناپذیر» است. در این مرحله، فرآیند «تعهد ایمانی» فعال می‌شود تا هویت را از یک امر انتزاعی به واقعیتی زیسته و کنشگر بدل سازد. در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، ایمان صرفاً یک پذیرش قلبیِ ساکت نیست، بلکه حقیقتی است که با پذیرش مسئولیت گره خورده است. ایشان در تبیین ماهیتِ ایمانی که منجر به پیروزی و تثبیت اهداف می‌شود، تصریح می‌کنند:

«[ایمان واقعی] اعتقادی از روی آگاهی است، باوری است همراه با تعهدپذیری، قبولی همراه با تلاش و حرکت» (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ۳٦۰).

تعریف فوق نشان می‌دهد که در الگوی هویت‌سازی، عنصر «تعهد» و «حرکت»، جزو ذات ایمان است و هویت دینی تنها زمانی تثبیت می‌شود که فرد، لوازم عملی باورهای خود را بپذیرد.

این گذار از دانایی به دارایی، در ریشه‌شناسی واژه «ایمان» (از ریشه ا–م–ن به معنای امنیت و آرامش) نیز نهفته است؛ بدین معنا که استقرار عقیده در قلب، تلاطم‌های روحی را آرام می‌سازد، اما این آرامش درونی، مقدمه‌ای برای یک خیزش بیرونی است. پیامبر اکرم (ص) با تعریف ایمان به مجموعه‌ای بهم‌پیوسته از «تصدیق قلبی، اقرار زبانی و عمل به ارکان» (طوسی، بی‌تا: ۲۸٤)، مرز میان «دانستن» و «گرویدن» را مشخص کردند. در تحلیل آیت‌الله خامنه‌ای، دانستنِ صرف، ایمان نیست؛ چنانکه ابلیس نیز خدا و قیامت را می‌شناخت اما «مؤمن» نبود، زیرا این شناخت با «تعهد و التزام عملی» همراه نشد (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ۷۷ – ۷۸)، بنابراین، هویت ایمانی در سیره نبوی، هویتی است که بارِ سنگین مسئولیت را بر دوش می‌کشد و در صحنه عمل ظهور می‌یابد.

کارکرد اصلی این تعهد در فرآیند هویت‌سازی، تبدیل ارزش‌های ذهنی به «صفات پایدار» در شخصیت (شاکله) است. مفاهیمی همچون صبر، استقامت و شجاعت، تنها در میدان عمل و در مواجهه با چالش‌ها در وجود انسان نهادینه می‌شوند. مواجهه مسلمانان صدر اسلام با شکنجه‌ها و محاصره‌های اقتصادی، آزمونگاه این تثبیت بود. مقاومت عمار، یاسر و سمیه در برابر شکنجه‌های طاقت‌فرسای مشرکان، صرفاً یک رویداد تراژیک تاریخی نبود، بلکه تبلور عینیِ تبدیل «باور توحیدی» به «صفت استقامت» در شاکله آنان بود. ایمان برای این پیشگامان، نه یک سربار، بلکه به تعبیر دقیق آیت‌الله خامنه‌ای، «سکوی پرش» و نیروی محرکه‌ای بود که آنان را در برابر فشار سنگین جاهلیت حفظ می‌کرد (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۴۳). این پایداری، محصول همان ایمانی است که «زاینده» است و در سختی‌ها نمی‌خشکد.

هم‌زمان با تثبیت شخصیت، فرآیند تعهد ایمانی ساختار «اهداف غایی» را نیز در هویت مسلمانان بازتعریف کرد. هویت جاهلی، محصور در اهداف مادی، قبیله‌ای و زودگذر بود. ایمان، این افق محدود را در هم شکست و اهدافی متعالی را جایگزین ساخت. پاسخ قاطع پیامبر اکرم (ص) به پیشنهادهای تطمیع‌کننده قریش («اگر خورشید را در دست راست و ماه را در دست چپ من بگذارند...» – ابن هشام، بی‌تا، ۱: ۲۲۶)، نماد این دگرگونی بنیادین بود. این موضع‌گیری نشان داد که در هویت توحیدی، هدف غایی «کسب قدرت یا ثروت» نیست، بلکه انجام رسالت و نیل به رضوان الهی است. در تحلیل قرآنیِ ارائه شده در طرح کلی اندیشه اسلامی، انبیای الهی برای ساختن دنیایی آباد و نظامی عادلانه مبعوث شده‌اند و مؤمن کسی است که خود را متعهد به این هدف بزرگ بداند: «مؤمن آن وقتی است که به تعهدات و مسئولیت‌هایی که ایمان به نبوت برای انسان می‌آورد، پایبند باشد» (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۳۹۲). بدین ترتیب، توحید از یک «شناخت نظری» به یک «طرح کلی برای زندگی» تبدیل شد که تمام شئون فردی و اجتماعی را در بر می‌گرفت و هویت مسلمان را از «پوچی و سرگردانی»

به «هدفمندی و پایداری» رساند. این مرحله، با آزمودن عیار ایمان در کوران حوادث، زمینه را برای ورود به مرحله عالی‌ترِ «بصیرت» و «مرزبندی هویتی» آماده ساخت.

تمایز و مرزبندی هویتی

چهارمین حلقه در فرآیند هویت‌سازی نبوی، تجهیز شاکله دینی به «سامانه دفاعی» و قدرت تشخیص است. پس از آنکه هویت در مراحل پیشین شکل گرفت و در میدان عمل تثبیت شد، با چالش پیچیده‌تری به نام «اختلاط حق و باطل» و خطر «استحاله» مواجه می‌شود. در اینجا، پیامبر اکرم (ص) فرآیند «بصیرت» را به عنوان سازوکار اصلی برای تمایز و مرزبندی هویتی فعال می‌سازند. در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، بصیرت به معنای یک بینش عمیق و «قطب‌نمایی» است که در فضای غبارآلود فتنه‌ها و درهم‌آمیختگی صفوف، راه را نشان می‌دهد و مانع از آن می‌شود که نیروی خودی در جدول دشمن بازی کند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۹/۰۸/۰٤).

این فرآیند، پاسخی به تغییر ماهیت تهدیدات بود. در حالی که در جاهلیت، مرزها بر اساس «قبیله» (خونی و نژادی) تعریف می‌شد، در جامعه نوپای اسلامی، مرزبندی باید بر اساس «عقیده» و دوگانه «ایمان و کفر» بازتعریف می‌شد. قرآن کریم اساس دعوت پیامبر (ص) را نه بر تبعیت کورکورانه، بلکه بر بینش و آگاهی معرفی می‌کند: «قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي» (یوسف: ۱۰۸). این آیه نشان می‌دهد که پیروی از پیامبر (ص) و قرار گرفتن در جبهه حق، نیازمند فهم دقیق مختصاتِ راه و شناختِ موانع است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳، ۱۰: ۹٦).

کارکرد راهبردی بصیرت در این مرحله، تنظیم مجدد «نظام گرایش‌های عاطفی» (حب و بغض) بر مدار «ولایت» است. در تحلیل‌های قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای، ولایت به معنای پیوستگیِ جبهه حق و گسستن از جبهه باطل است. ایشان با استناد به آیات سوره ممتحنه و مائده، تأکید دارند که هویت مستقل اسلامی بدون «مرزبندی شفاف» با دشمنان خدا شکل نمی‌گیرد (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ٤۱۷). بصیرت به مؤمن می‌آموزد که عواطف خود را از دایره تنگ منافع شخصی یا قبیله‌ای خارج کرده و بر محور «تولّی و

تبرّی» (الحبّ فی الله و البغض فی الله) تنظیم نماید. این اصل که استوارترین دستگیره ایمان معرفی شده (نوری، ۱٤۰۸، ۱۲: ۲۲۵)، جامعه اسلامی را از نفوذ فرهنگی و سیاسی بیگانگان مصون می‌دارد.

قرآن کریم با نهی صریح از طرح دوستی با دشمنان خدا («لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّی وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ» – ممتحنه: ۱)، این مرزبندی هویتی را نهادینه ساخت. فقدان این بصیرت، انسان را حتی با وجود عبادت ظاهری، به موجودی «مرده» و فاقد شعور سیاسی تبدیل می‌کند که قادر به تشخیص جبهه حق نیست (فاطر: ۱۹–۲۳). پیامبر اکرم (ص) با هشدارهای مکرر و با بیان اینکه «کور واقعی کسی است که بصیرتش کور باشد» (مجلسی، ۱٤۰۳، ۷۷: ۱۱۱)، تلاش کردند تا مسلمانان را به سطحی از هوشیاری برسانند که بتوانند در شرایط پیچیده (مانند جنگ‌های صدر اسلام و رویارویی با نفاق)، صفوف خودی را از غیرخودی تمیز دهند؛ بنابراین، بصیرت در الگوی نبوی، ضامن «استقلال هویت» و جلوگیری از حل شدن آن در فرهنگ‌های مهاجم است. پس از ترسیم این مرزهای بیرونی، هویت نیازمند یک نگهبان درونی است تا از آفات نفسانی مصون بماند؛ اینجاست که فرآیند «تقوا» به عنوان مکمل بصیرت وارد عمل می‌شود.

تعالی و پالایش هویت

پنجمین و نهایی‌ترین حلقه در زنجیره هویت‌سازی نبوی، تعبیه یک مکانیزم درونی برای «خودپالایی» و «مراقبت مستمر» است تا ساختار بنا شده، در گذر زمان دچار فرسایش یا انحراف نشود. اگر «بصیرت» در مرحله پیشین، ابزار مرزبندی با دشمن بیرونی بود، «تقوا» در این مرحله، سازوکار مراقبت از هویت در برابر تهدیدات درونی (نفس اماره) و آفات لغزاننده مسیر است. در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، تقوا معنایی متفاوت از انزوا و گوشه‌گیری دارد؛ ایشان با نقد برداشت‌های راکد، تقوا را به معنای «پرهیز با حرکت» و «مجهز شدن در برابر گناه» تعریف می‌کنند (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ۳۳). در این قرائت، مؤمن باتقوا کسی نیست که از میدان عمل بگریزد تا آلوده

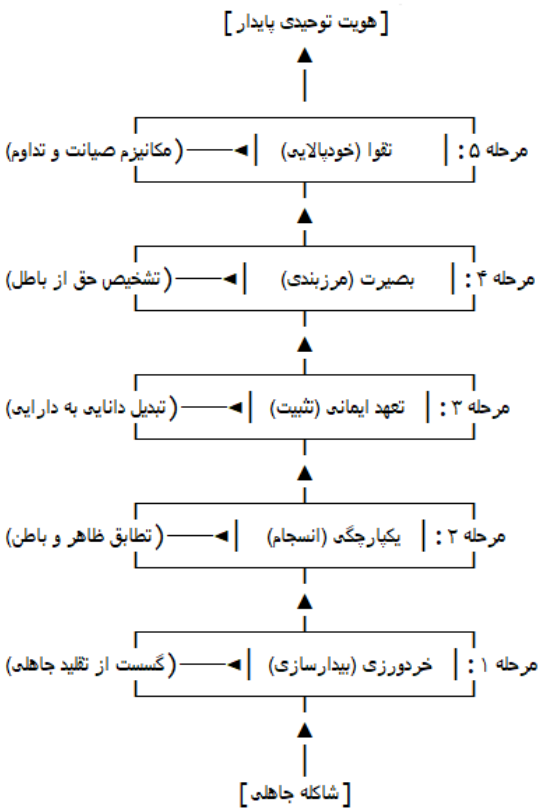
نشود، بلکه کسی است که با پوشیدن «جوشن معنوی» (خامنه‌ای، ۱۳۹٤)، وارد منطقه خطر و مجاهدت می‌شود و از شاکله ایمانی خود در برابر آسیب‌ها محافظت می‌کند.

ریشه‌شناسی واژه تقوا (از ماده «و ق ی» به معنای حفظ و صیانت) نیز مؤید همین نگاه است (راغب اصفهانی، ۱٤۱۲: ۸۸۱). این مفهوم در روان‌شناسی تربیتی با فرآیند «خودپایی» یا نظارت درونی قابل تطبیق است (نوری و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۰) که طی آن، فرد به طور مستمر وضعیت موجود خود را با وضعیت مطلوب می‌سنجد. قرآن کریم با تکرار پرشمار این واژه و قرار دادن آن فراتر از مفاهیمی چون نماز و روزه، جایگاه بنیادین آن را به عنوان «ضامن بقای هویت» تثبیت کرده است (عباسی، ۱۳۸۲: ۷۹۸).

پیامبر اکرم (ص) برای آنکه هویت اسلامیِ شکل‌گرفته در مدینه، پس از کسب قدرت و ثروت دچار ارتجاع و بازگشت به جاهلیت نشود، تقوا را به عنوان «جامعِ همه خوبی‌ها» («جِمَاعُ الْخَيْرِ» – فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ۲: ٤۳۷) و تنها معیار کرامت و ارزش‌گذاری معرفی کردند: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ» (حجرات: ۱۳). این تغییر شاخص، نظام ارزشی جامعه را که بر پایه تفاخر نژادی و قبیله‌ای بود، به کلی دگرگون ساخت و «کنترل درونی» را جایگزین کنترل‌های بیرونی کرد. آن حضرت در تبیین کارکرد تقوا فرمودند: «هر کس می‌خواهد عزیزترین مردم باشد، تقوا پیشه کند» (مجلسی، ۱٤۰۳، ٦۷: ۲۸۵)؛ چرا که عزت حقیقی در سایه استقلال هویت و عدم وابستگی به غیر خدا حاصل می‌شود و تقوا، ابزار حفظ این استقلال است.

بنابراین، فرآیند تقوا در الگوی نبوی، نقشی حیاتی در «تعالی و پایداری» ساختار هویت ایفا می‌کند. تقوا با ایجاد یک سیستم هشدار دهنده درونی، شخصیت مؤمن را در برابر آفاتی همچون غرور، دنیازدگی و غفلت واکسینه می‌کند. همان‌طور که آیت‌الله خامنه‌ای در تبیین آیات سوره آل‌عمران اشاره دارند، تقوا به معنای «باقی نماندن در وادی غفلت» و بازگشت سریع به مسیر اصلی پس از هر لغزش است (خامنه‌ای، ۱٤۰۲: ٤۱). بدین ترتیب، هویت دینی از یک امر ثابت و کسب‌شده، به یک «پروژه

دائمی» و رو به رشد تبدیل می‌شود که در آن، فرد و جامعه دائماً در حال پالایش خود و حرکت به سوی کمال (قرب الهی) هستند. ترکیب دو بالِ «بصیرت» (دشمن‌شناسی بیرونی) و «تقوا» (مراقبت درونی)، شاکله‌ای را می‌سازد که هم در برابر تهاجم مقاوم است و هم از درون دچار پوسیدگی نمی‌شود؛ و این، نقطه اوج مهندسی هویت در سیره پیامبر اعظم (ص) است.

شکل ۱. مدل فرآیندی تکوین و تعالی هویت دینی در سیره نبوی

همان‌طور که در شکل ۱ ملاحظه می‌شود، این فرآیند خطی نیست؛ بلکه حرکتی استعلایی است که در آن «مربی» (پیامبر اکرم ص) با فعال‌سازی «خردورزی»، ابتدا شالوده هویت پیشین را می‌شکند و سپس با مراحل انسجام‌بخشی و تعهدسازی، بنای جدید را بالا می‌برد. در نهایت، دو عنصر «بصیرت» (به عنوان سیستم دفاع بیرونی در

برابر دشمن) و «تقوا» (به عنوان سیستم ایمنی درونی در برابر نفس)، بقای این هویت را در گذر زمان تضمین می‌کنند.

نتیجه‌گیری

واکاوی فرآیند هویت‌سازی در سیره نبوی با تکیه بر منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای نشان داد که گذار از «شاکله جاهلی» به «هویت توحیدی» یک رخداد تصادفی یا دفعی نبوده، بلکه محصول یک مهندسی دقیق تربیتی و تغییر در زیرساخت‌های وجودی انسان است. بر اساس یافته‌های این پژوهش، هویت دینی ساختاری ایستا و موروثی ندارد، بلکه حقیقتی «زاینده» و «تعهدآور» است که با تغییر در جهان‌بینی آغاز شده و در میدان عمل و مجاهدت تثبیت می‌شود.

الگوی استخراج شده حاکی از آن است که پیامبر اکرم (ص) برای استقرار این هویت، پنج فرآیند کلیدی را به صورت مرحله‌ای و چرخشی به کار گرفتند: ۱. خردورزی برای درهم‌شکستن حصار تقلید و عادت؛ ۲. یکپارچگی (اخلاص و صدق) برای ایجاد انسجام میان ظاهر و باطن؛ ۳. تعهد ایمانی برای تبدیل معرفت به صفات پایدار در سختی‌ها؛ ٤. بصیرت برای تشخیص حق از باطل و مرزبندی با دشمن؛ و ۵. تقوا برای صیانت درونی و تضمین بقای هویت.

این مدل نشان می‌دهد که برخلاف الگوهای مدرن که بر فردگرایی متمرکز هستند، هویت اسلامی بر پایه «اتصال به ولایت» و «تشکیل جبهه» استوار است؛ بنابراین، برای احیای هویت دینی در دوران معاصر، نهادهای تربیتی باید از انتقال صرف داده‌های شناختی عبور کرده و بر فرآیندهای «تعهدزا» و «بصیرت‌افزا» تمرکز نمایند. در نهایت، این پژوهش اثبات می‌کند که ایمان واقعی نه یک حالت روانی ساکن، بلکه یک «طرح کلی برای زندگی» است که تنها با «تقوای فعال» و مراقبت مستمر در برابر استحاله فرهنگی پابرجا می‌ماند.

فهرست منابع:

- قرآن کریم.
- نهج‌البلاغه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (بی‌تا). لسان العرب، بیروت، دار الفکر.
- ابن هشام، عبدالملک بن هشام. (بی‌تا). السیرة النبویة، بیروت، دار المعرفة.
- ابن‌بابویه، محمد بن علی (١٣٦٢). الخصال، تحقیق علی‌اکبر غفاری، قم، مؤسسة النشر الإسلامی.
- ابن‌شهرآشوب، محمد بن علی (بی‌تا). المناقب، تحقیق محمدحسین آشتیانی و هاشم رسولی، قم، انتشارات علامه.
- آذرنوش، آذرتاش. (١٣٨١). فرهنگ معاصر عربی فارسی، تهران، نشر نی.
- اریکسون، اریک. (١٣٩٦). مقدمات روان‌شناسی اریکسون، ترجمه سهیلا خداوردیان و سعید حسن‌زاده، تهران، پندار تابان.
- بیرو، آلن. (١٣٧٠). فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه باقر ساروخانی، تهران، انتشارات کیهان.
- جعفری، محمدتقی. (بی‌تا). ترجمه و تفسیر نهج‌البلاغه، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جلالی، حسین. (١٣٨٠). درآمدی بر بحث بینش، گرایش، کنش و آثار متقابل آن‌ها، معرفت، شماره ٥٠، ٤٥-٥٥.
- جوادعلی. (١٣٩١). المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، بیروت، دارالعلم للملایین.
- خامنه‌ای، سید علی. (١٣٦٨-١٤٠٤). بیانات از سال‌های ١٣٦٨ الی ١٤٠٤.
- خامنه‌ای، سید علی. (١٣٩٠). نقشه‌ی نقش بر آب، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی. (١٣٩١). درس‌های پیامبر اعظم (ص)، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی. (١٣٩٦). دو امام مجاهد، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی. (١٣٩٧). همرزمان حسین، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی. (١٤٠٢). طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، تهران، صهبا.

- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا، تهران، دانشگاه تهران.
- ذاکری، علی‌اکبر. (بی‌تا). درآمدی بر سیره معصومان در کتاب‌های چهارگانه شیعه، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسن بن محمد. (١٤١٢). مفردات ألفاظ القرآن، تحقیق صفوان عدنان داوودی، دمشق و بیروت، دارالعلم و الدار الشامیة.
- زبیدی، محمد مرتضی. (١٤١٤). تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت، دار الفکر.
- شرفی، محمدرضا. (۱۳۷۹). جوان و بحران هویت، تهران، سروش.
- طباطبایی، محمدحسین. (١٤٠٢). المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ سوم، تهران، ناصر خسرو.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (بی‌تا). مجمع البحرین، تحقیق احمد حسینی اشکوری، تهران، مکتبة المرتضویة.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). الأمالی، تحقیق بنیاد بعثت، قم، دار الثقافة.
- عباسی، بابک. (۱۳۸۲). تقوا در تصوف و عرفان، دانشنامه جهان اسلام، تهران، بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- فتال نیشابوری، محمد بن احمد. (۱۳۷۵). روضة الواعظین و بصیرة المتعظین، قم، انتشارات رضی.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۹۸). مقدمات جامعه‌شناسی، ترجمه هوشنگ نایبی، تهران، نشر نی.
- مجلسی، محمدباقر. (١٤٠٣). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت، دار إحیاء التراث العربی.
- محمدی ری‌شهری، محمد. (١٣٨٦). دانش‌نامه عقاید اسلامی، قم، دار الحدیث.
- مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی. (۱۳۸۹). فرهنگ‌نامه اصول فقه، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- مصطفی، ابراهیم، زیات، احمد حسن و عبدالقادر، حامد. (۱۹۸۹). معجم الوسیط، استانبول، دار الدعوة.

- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۷). ده گفتار، تهران، صدرا.
- معین، محمد. (۱۳۸۸). فرهنگ معین، تهران، امیر کبیر.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۳). تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الإسلامیة.
- مؤمنی‌زاده، حمزه. (۱۳۹٦). فرهنگ فارسی بر اساس متون معاصر، تهران، ژرف.
- نصیری رضی، محمد. (١٤٠٠). تاریخ تحلیلی صدر اسلام، تهران، نشر معارف.
- نوری، حسین بن محمدتقی. (١٤٠٨). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسة آل البیت علیهم السلام.
- نوری، نجیب‌الله، عسکری، علی، نارویی نصرتی، رحیم و شجاعی، محمدصادق. (۱۳۹۵). مؤلفه‌های فرایندی و ساختاری هویت دینی بر پایه منابع اسلامی، اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی، شماره ٤، ۷-۲٦.

- Simpson, J. A. & Weiner, E. S. C. (2010). The Oxford English Dictionary, 2nd ed. Oxford, Clarendon.